

KASZTOSODÓ KÖZOKTATÁS, KASZTOSODÓ TÁRSADALOM¹

Zolnay János

A közoktatás 2010 után végrehajtott drasztikus kirekesztő átalakítása együtt járt az egyházi fenntartású általános iskolák, illetve az egyházi általános iskolákba járó diákok számának és arányának jelentős növekedésével. 2010-ben 194 egyházi fenntartású általános iskola és 223 feladatellátási hely volt az országban, 2015-ben már 321 általános iskolát, illetve 455 feladatellátási helyet tartottak fenn egyházak. 2010-ben 48 660 nappali tagozatos általános iskolás diák járt egyházi fenntartású általános iskolába – az összes tanuló 6,3 százaléka – 2014-ben már 94 997 diák – az összes diák 12,7 százaléka (Köznevelési statisztikai évkönyv 2014/2015). A vizsgált kistérség 26 településén húsz állami fenntartású és négy egyházi fenntartású általános iskola működik. Mind a négy egyházi iskolát a kérdéses időszakban alapították: két iskolát az önkormányzati fenntartótól vették át az egyházak, míg a két újonnan alapított iskolát felmenő rendszerben építették fel. Ez a vizsgálat műfaját és módszerét tekintve terepkutatás, amely egy földrajzilag lehatárolt régió folyamatait igyekezett feltérképezni és értelmezni. Megállapításainak érvénye is szükségképpen a vizsgált kistérségre korlátozódik. Ugyanakkor tágabb összefüggésekben is megkíséreltük értelmezni a folyamatokat².

Elméleti keretek és közpolitikai összefüggések

A probléma leírását és értelmezését távolabbról kell indítani. Az *underclass* diskurzus szerint abban az esetben kerülhetnek tömegek *underclass* helyzetbe, ha éles technológiai váltás vagy a politikai gazdasági rendszer gyökeres megváltozása miatt korábban piacképes szakmák, tudások, készségek értéktelenednek el. Ez azonban önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy *underclass*ról beszélhessünk. A diskurzus a kelet-európai poszt szocialista társadalmakra vonatkozóan úgy definiálta a fogalmat, miszerint az a gazdasági és társadalmi kirekesztettség olyan együttes állapota, amely vallási vagy etnikai megbélyegzettséggel párosul. Mindenekelőtt a képzetlen, tartós munkanélküli, mélyszegénységben és jórészt leszakadó falvakban, kistérségekben vagy városi nyomortelepeken élő romák helyzetét ítélték olyannak, ami kizárólag ezzel a terminussal írható le (Ladányi és Szelényi, 2004). Ebben a diskurzusban megkerülhetetlen a *szegénység kultúrájának* fogalma. Utóbbi azokat a kényszerű egyéni túlélési technikákat és közösségi normákat jelöli (a felhalmozás és a humán befektetés hiányát, az azonnali szükségletkielégítés kizárólagosságát, a beszűkült időszemléletet, a mindent átfogó uzsora-/hitelrendszereket, a javakat azonnal „kiegyenlítő” közösségi osztozkodást), amelyek nélkülözhetetlenek a napi szintű túléléshez, ugyanakkor nagyban gátolják a távlatos adaptációt (a felhalmozást, a humán befektetést, a szükségletkielégítés elhalasztását, a távlatos időszemléletet). A lényegi dilemma természetesen a *strukturális és kulturális* hatások közötti oksági kapcsolat: vajon a szegénység kultúrája lenne egyik oka az *underclass* helyzetnek – és elemzések során önálló magyarázó változóként indokolt azt értelmezni –, vagy pedig okozat, ami a strukturális hatások által kialakított kényszerű és

¹ Másodközlés, eredetileg megjelent: Zolnay János (2016): Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. *Esély*, 28. 6. sz. 70–97.

http://www.esely.org/kiadvanyok/2016_6/Esely_2016-6_2-2_Zolnay_Kasztosodo_kozoktatasi.pdf

² A kutatás a Civitas Europica Centralis Alapítvány támogatásával készült. A terepmunka során rendkívül nagy segítséget nyújtott Jónás Marianna. Az adatok összegyűjtésében szintén nagy segítséget nyújtott Gosztonyi Ágnes. Önzetlen, hozzáértő segítségüket ezúton szeretném megköszönni.

pusztító magatartásminta? A hivatkozott szerzőpáros joggal mutat rá, hogy a szegénység kultúráját Oscar Lewis eredetileg éppen úgy semleges, leíró kategóriaként használta, mint ahogyan a Gunnar Myrdal fogalomhasználatában az underclass kifejezésnek sem volt semmiféle szegényeket hibáztató konnotációja, és leszögeznek, hogy fogalomhasználatukban a szegénység kultúrája okozat és semmiképpen sem magyarázó változó (Lewis, 1961; Myrdal, 1963).

Témánk szempontjából ennek a sok tekintetben „skolasztikus” jellegű³ vitának több okból is izgalmas aktualitása van.

A koncepció kritikusai úgy érveltek, hogy az underclass diskurzus óhatatlan is az uralkodó normák alapján szemléli az érintetteket, és nem lehet képes észrevenni a végtelen számú egyéni adaptációs stratégiákat, ezért előbb vagy utóbb szükségszerűen bekövetkezik a visszaélés a terminussal, tehát a szegények hibáztatása vagy kriminalizálása (Stewart, 2001). A döntő tényező azonban nem a terminológia abuzív használata, még csak nem is az esetleges szegényhibáztató értelmezés, hanem az a kérdés, hogy *átbidalhatóak-e egyéni stratégiákkal a strukturálistényezők mentén létrejött szakadékok*. Tágabb dimenzióban ugyanez fölvethető Kemény István (1992a) *életforma-csoport* elmélete kapcsán is, mivel Kemény számára a társadalom életforma-tagozódása nem feltétlenül esik egybe a strukturális tényezők meghatározta tagozódással, és az eltérés éppenséggel arra szolgál, hogy az érintettek „kicsellezzék” az utóbbit, esélyt, boldogulási lehetőséget, adaptációs utakat biztosítsanak maguknak abban az esetben is, ha a strukturális tényezők ezt nem tennék lehetővé.

„–Nemcsak abban térekel Lewistől, hogy nem hiszek az életforma konzervativizmusában; nem hiszek abban sem, hogy a tudat elmarad a lét mögött, hanem azt gondolom, hogy amíg van gang, galeri, telep, tradicionális életmód stb., azért van, mert tagjainak nincs jobb lehetőségük. Abban is eltérek tőle, hogy nála az életforma védekezés, alkalmazkodás az adottságokhoz. Az is, de nem csak az. Harci eszköz is.

[...]

– (...) *bármelyik szereplőt tród le, azt lehet látni, hogy itt a segédmunkástól kezdve mindenki képes arra, hogy cselekedjen, hogy csináljon valamit, és nem nyugszik bele abba, hogy itt minden determinált.*

– Különben nem éltük volna túl. Ennek a társadalomnak a túlélése fantasztikus dolog volt. Annyi **praktikát** találtak ki, annyi **eszközt**, annyi fortélyt, hogy ne csak fennmaradjanak, hanem **gazdagodjanak** is. Egy bizonyos értelemben jóléti társadalom volt az, amit kutattam: tagjai önmaguk gondoskodtak önmaguk jólétéről.” (Kemény, 1992a, interjúrészlet⁴ saját kiemelésekkel)

Mindez nehezen összeegyeztethető az underclass diskurzussal, amely szerint nem létezik semmiféle olyan egyéni túlélési stratégia, ami társadalompolitikai beavatkozás nélkül képes lenne tömegesen javítani az underclass helyzetbe süllyedt emberek helyzetén. (Ellenkező esetben nem beszélhetnénk underclass állapotról.) Erre csak nagyszabású, célzott és hatékony társadalompolitikai beavatkozás lehet képes.

A társadalompolitikai beavatkozás szükségessége kapcsán fogalmazhatjuk meg az underclass vita másik lényeges aktualitását. Ez a diskurzus ugyanis megkerülte azt a kérdést, hogy *helyettesíthető-e tartósan a társadalmi munkamegosztásban való részvétel*, mint *integrációs séma*, bármilyen más eszközzel, és ha igen, akkor mennyi ideig biztosítható annak társadalmi

³ Pulay Gergő (2012) hívta fel a figyelmet arra, hogy Julius Wilson idővel revideálta az underclass diskurzus keretében korábban kifejtett, kritikusai által elmarasztalt nézeteit, és rámutatott a strukturális vagy „kulturális” szempont kizárólagosságának abszurditására.

⁴ Az interjút Gábor Kálmán készítette.

támogatottsága. Nagyon fontos kérdés ez a kelet európai posztoszocialista országok zömében, és különösen Magyarországon, ahol a rendszerváltást követő évtizedekben a foglalkoztatási ráta rendkívül alacsony szinten stabilizálódott. Ugyanakkor Magyarországon másfél évtizeden keresztül létezett egy *társadalompolitikai konszenzus*, amelynek nemcsak a szomszédos országokénál valamivel nagyobb (de a fejlett országokénál persze lényegesen alacsonyabb) GDP-arányos jóléti kiadás volt a lényegi eleme, hanem sokkal inkább az, hogy inaktív státuszok százezreinek megteremtése, illetve megőrzése révén igyekezett elviselhető keretek között tartani a folyamatokat.⁵ Mindenesetre a rendszerváltást követő két évtizedben a relatív szegénységi ráták nem tükrözték a kirívóan rossz foglalkoztatási helyzetet, annak ellenére sem, hogy a relatív jövedelmi szegénység és a családok munkaintenzitása között nagyon szoros kapcsolat van.⁶ A magyarországi transzferjövedelmek szegénységenyhítő hatása ugyanis az egyik legerősebb volt az EU-tagállamok között (Gábos, 2010).

Véleményünk szerint az underclass koncepció társadalompolitikai értelmezése lényegi kérdést érint, mint ahogyan a strukturális tényezők mentén létrejött társadalmi szakadékok áthidalhatóságának problémája is. *Nem beszélhetünk ugyanis tömeges⁷ underclass helyzetről* mindaddig, amíg nyugdíjrendszerek, a jövedelemszerű családtámogatási rendszerek, a készpénzes segélyek, a rendkívül korrupt és lepusztult infrastruktúrájú, de azért senki ellátását meg nem tagadó egészségügy, és a bármennyire is egyenlőtlen és szelektív közoktatás eléri a legszegényebbeket. Döntő tényező az is, hogy a tankötelezettségi korhatár 18 éves korig tartson, illetve a közoktatási szisztéma szelektivitása ne vágja el rendszerszerűen a mélyszegénységben élő gyerekek középiskolai továbbtanulásának lehetőségét. *Magyarországon 2010-ig lényegében ez volt a helyzet.* De mi történik, ha a társadalompolitikai konszenzus megszűnik, és ha a két évtizeden keresztül működő szisztémát drasztikusan kirekesztő jóléti és oktatáspolitikai váltja fel? Nemcsak a tudásokat, szakmákat, készségeket leértékelő technológiai váltásoknak és gazdaságtörténeti korszakváltásoknak van kérlelhetetlen periodicitásuk, és lökhetnek sokakat az underclass helyzetbe, de a *társadalompolitikai korszakváltások* is.

A rendszerváltást követő évtizedek magyarországi társadalompolitikai modelljében több okból *is kulcsszerepe van a közoktatásnak és a felsőoktatásnak.* A 18 évre felemelt tankötelezettségi korhatár, a nagyarányú középiskolai és felsőoktatási expanzió bővítette az inaktív státuszok számát. Ugyanakkor néhány év alatt drasztikusan megváltozott a foglalkoztatottak végzettség

⁵ A visegrádi országok közül 2000–2007 között Csehországban a foglalkoztatottai ráta a régióban magasnak számító 65–66%-os volt, a munkanélküli ráta alacsony, 8,7 és 5,3%-os, az inaktivitási ráta pedig szintén alacsony, 26–28% között mozgott. Lengyelországban alacsony, 55–57%-os volt a foglalkoztatási ráta, a munkanélküliségi ráta a magas 16%-ról 9%-ra csökkent, míg az inaktivitási ráta közepes, 29–33% között mozgott. Szlovákiát 56%-osról 60%-osra növekedő foglalkoztatási ráta, 18%-os szintről 11%-ra csökkenő munkanélküliségi ráta és alacsony, 24–28%-os inaktivitási ráta jellemezte. Magyarországon ehhez képest a foglalkoztatási ráta alacsony, 56–57%-os sávban mozgott, a munkanélküliségi ráta alacsony, 6–7%-os volt, viszont az inaktivitási ráta magas, 37–35%-os szinten mozgott az adott időszakban. (Mózer, 2009)

⁶ A relatív jövedelmi szegénységet mérő skálák Magyarországot két évtizeden keresztül az európai középmezőnybe pozicionálták. Lényegesen súlyosabb volt a szegénység a mediterrán régió országaiiban; Romániában és Bulgáriában, Lengyelországban és a balti országokban. A mediánjövedelem 50%-át tekintve szegénységi küszöbnek, Magyarországon 2010-ben 12,3%-os volt a szegénység – szemben az EU 16,4%-os arányával. A magyarországi jövedelmi szegénység jellegzetessége, hogy fordított arányban áll az életkorral: a gyermekszegénység magas, míg az idősek szegénysége harmada a teljes népességének. Ugyanezt a szegénységi küszöböt használva a 0–17 éves korosztály szegénysége 2010-ben 20,3% volt (alig maradt el az EU 20,6%-os átlagától), a 18–59 éves korosztály szegénysége 11,9% volt (szemben az EU 15,3%-os átlagával, míg a 60 évesnél idősebb népesség szegénysége mindössze 4,1% volt (alig negyede az EU 15,9 %-os átlagának) (KSH, 2012).

⁷ A tömegesség nem a jelenség kiterjedtségének mértékére utal. Abban az értelemben használjuk ezt a jelzőt, hogy nem egyéni devianciáról, hanem rendszerszerű módon előállt társadalmi helyzetről van szó.

szerinti összetétele, és szakadékszerűvé váltak a különféle képzettségi csoportok munkapiaci esélye közötti különbségek. Az ekkoriban általános iskolát végzett fiatalok munkaerőpiaci esélyeit döntő módon befolyásolta, hogy sikerül-e piacképes szakmát szerezniük, esetleg leérettségizniük vagy felsőfokú végzettséget szerezniük – *és ennek esélyeit egyre inkább a korai iskolaválasztás, illetve az általános iskolák programja és minősége határozta meg.* A korszak közoktatási rendszerét két ellentétes folyamat jellemezte. A középfokú expanzió olyan rétegek előtt is kinyitotta a szakközépiskolák és a gimnáziumok kapuit, akiknek korábban esélyük sem volt arra, hogy érettségit adó középiskolákban folytassák tanulmányaikat.⁸ A tankötelezettség felső korhatárának felemelése 18 éves korra a legszegényebb rétegekben is töredékére csökkentette azok arányát, akik az általános iskola befejezését követően sehol nem tanultak tovább.⁹ Ugyanakkor a gyors szegregációs folyamatok az általános iskolások egyre növekvő részét besorozták a lemaradások halmozódásához vezető és a továbbtanulási esélyeket minimálisra szűkítő gettósodó iskolákba. Ennek döntő szerepe volt abban, hogy a középiskolai expanzió ellenére a korszak oktatáspolitikájának nem sikerült megoldania az ágazat talán legfontosabb stratégiai problémáját: csak kismértékben sikerült csökkenteni a közoktatást csak alapképzettséggel elhagyók arányát.¹⁰

Az általános iskolákban mért szegregáció a rendszerváltástól kezdve meredeken emelkedett. A 2002–2010 közötti esélykiegyenlítő oktatáspolitikai eredménye volt, hogy

⁸ Az általános iskola 8 évfolyamát sikeresen elvégzők száma 172 ezerrel 113 ezerre csökkent 1990–2010 között, a szakközépiskolák nappali tagozatain tanuló kezdő évfolyamok tanulóinak létszáma lényegében változatlan maradt, 47 ezer és 51 ezer között mozgott, a gimnáziumok nappali tagozatos kezdő évfolyamok tanulóinak száma pedig 36 ezerrel 46 ezerre nőtt 2006-ra, majd kismértékben csökkent. Összességében: míg 1990-ben az általános iskolát végzett tanulók mindössze 48%-a tanulhatott tovább érettségit adó középiskolában, 2010-ben már 73%-a. A tankötelezettség felső korhatárának 18 éves korra emelése biztosította, hogy minden általános iskolát végzett diák tovább tanulhasson, hiszen voltak olyan kijelölt szakiskolák – még ha a körzet legalacsonyabb presztízsű szakiskolái is –, amelyek senki felvételét nem utasíthatták el, és senkit nem tanácsolhattak el addig a tanévig, amelyben a diák betöltötte 18. életévét. Az általános iskolai tanulmányukat 1993-ban elvégző roma diákoknak 39,6%-a folytatta tanulmányait érettségit nem adó szakiskolában. Ez az arány 1997-re 70,2%-ra növekedett, majd kismértékben csökkent. A középiskolai továbbtanulás arányának növekedése folyamatos volt a korszakban: a szakközépiskolában továbbtanuló roma diákok aránya 1993–2009 között 10%-ról 19%-ra növekedett, a gimnáziumban továbbtanulóké 0,6%-ról 7,8%-ra. Összességében érettségit adó középiskolába a roma diákok 10,6%-a iratkozott be 1993-ban, míg 2009-ben már 26,8%-a. (Havas és Zolnay, 2011)

⁹ Az 1993-ban általános iskolát végzett roma diákok 49%-a sehol nem tanult tovább; ez az arány 1997-re 16,5%-ra, 2006-ra 8,2%-ra, 2010-re pedig 5,5%-ra csökkent, döntően a tankötelezettség felső korhatárának 18 éves korra emelése miatt. Joggal feltételezhető, hogy a tankötelezettség felső korhatárának 16 éves korra csökkentése után ez az arány ismét növekedni fog.

¹⁰ Az 1970-es évektől kezdve egészen a nyolcvanas évtized derekáiig legalább évi 0,8%-kal csökkent az egyes kohorszokon belül azok aránya, akik nagyon alacsony iskolai végzettséggel hagyták el a közoktatási rendszert és léptek ki a munkaerőpiacra. A csökkenő trend azonban 1985-ben magas, 23%-os szinten megrekedt, és újabb, kisebb mérvű csökkenés csak az ezredforduló előtti években indult el (Kertesi és Varga, 2005). A közoktatást csak alapképzettséggel elhagyók aránya 2010-ben is 15–20% között mozgott, ami rendkívül magas arány nemcsak a fejlett országok 5%-os mutatójához képest, de ahhoz képest is, hogy a magyar iskolarendszer viszonylag hosszú ideig tartotta bent diákjait a rendszerben. Joggal feltételezhető, hogy a tankötelezettség felső korhatárának 16 éves korra csökkentése miatt a közoktatást legfeljebb csak alapképzettséggel elhagyók ma is nagyon magas aránya növekedni fog. Erre utal az is, hogy az EU tagállamaiban összességében folyamatosan csökken a korai iskolaelhagyók aránya, míg Magyarországon az elmúlt 10 évben nem, és mostanra már kismértékben meghaladja a 28 EU-tagállam átlagát. A lemorzsolódottak több mint 60%-a a 16 éves korra csökkentett tankötelezettségi életkor elérése miatt hagyta félbe tanulmányait, további 20%-a pedig azért, mert igazolatlan hiányzásuk meghaladta a 16 évesnél idősebbekre vonatkozóan megszigorított óraszám-normát (Fehérvári, 2015; Mártonfi, 2014).

a közoktatási szegregáció mértéke 2006 és 2008 között *a városokban, és csak a városokban számottevő mértékben csökkent, majd stagnált* (Kertesi és Kézdi, 2014). Ugyancsak jelentősen visszaszorult az intézményeken belüli szegregáció ebben a korszakban (Havas és Zolnay, 2011). A városi iskolafenntartó önkormányzatok oktatáspolitikai eszközei is korlátozottak voltak, és csak abban az esetben voltak képesek csökkenteni az általános iskolai szegregációt, ha időről időre bezárták roma többségűvé vált iskoláikat vagy tagiskoláikat.

Ugyanakkor minden olyan önkormányzati iskolafenntartó, amelynek beiskolázási körzete kisebb volt, mint a lokális oktatási piac – vagyis az a terület, illetve intézménycsoport, amelyen belül a tanulók, valamint a közoktatási javak és szolgáltatások iskolahasználók közötti elosztása megtörténik – tehetetlen volt a magas státuszú diákok „elingázásával” szemben. Utóbbiak mikrotérsgéi szinten választották ki az általuk használt intézményeket, elit gyűjtőiskolákat, és különféle kizárási technikákkal távol tartották onnan az általuk nem kívánt diákokat, mindenekelőtt a romákat. (Ehhez természetesen arra is szükség volt, hogy a kistérségi, mikrotérsgéi központokban az iskolafenntartó önkormányzatok olyan méretűre fejlesszék a kapacitásokat, hogy az ottani iskolák képesek legyenek befogadni a környékbéli települések csaknem valamennyi nem roma tanulóját.) Az elit iskolahasználó diákok „elingázása” miatt az adott mikrotérsgé csaknem valamennyi vákuumtelepülésének iskolája túlnyomó arányban roma többségűvé vált, illetve részben gettósodott, jóllehet természetesen a települések nem feltétlenül váltak roma többségűvé (Havas, 2008; Virág, 2010). A kistérségekben formálisan sem volt „ágense” az esélyegyenlőségi célú oktatáspolitikának, tehát nem volt *olyan szereplő, amely rendelkezett volna az esélykiegyenlítő jogszabályok implementációjához szükséges jogalkotói, és adminisztratív eszközökkel* (Zolnay, 2008). Az elit csoportok minden további nélkül együtt tudnak élni azzal, hogy körülöttük gettófalvak, szegénytelepek, roma szegregátumok vannak, mivel képesek nagyobb földrajzi térben megteremteni a maguk számára megfelelő szolgáltatásokat, így a közoktatási szolgáltatásokat is.

A magyarországi közoktatás 2011-ben kezdődött példátlan kirekesztő fordulatának lényege nem az egyházi iskolák tömeges alapítása volt, de még csak nem is a szegregációt több-kevesebb nyíltsággal támogató kormányzati politika. A tanszabadság csaknem teljes felszámolása mellett a döntő tényező az volt, hogy a korábban önkormányzati fenntartású iskolákat államosították, a normatív finanszírozást inputfinanszírozással váltották fel, és ezzel a két intézkedéssel visszaállították a *kormányzati középfokú keretszám-gazdálkodást*. Ez azt jelenti, hogy az 1990 előtti időszakhoz hasonlóan ismét közvetlenül a kormányzat dönt arról, hogy az adott évben hány tanulót enged be a különféle középfokú iskolatípusokba. A kormány többször is deklarálta, hogy a *középfokú képzés drasztikus visszaszorítását* tervezi.¹¹ A szakiskolai képzést hároméves időtartamúra redukálták, a közismereti tárgyakat minimális szintre zsugorították. A szakközépfokú elvben érettségit adó középfokú iskolák maradtak, ám a szaktantárgyak tartalmát olyan mértékben redukálták, ami a gyakorlatban lehetetlenné teszi a szakközépfokú iskolákban érettségizettek számára a felsőfokú továbbtanulást. A tankötelezettség felső korhatárát 16 éves korra csökkentették.

A közoktatási fordulat drasztikus kirekesztő elemei ellenére az iskolák államosítását követően a kistérségi (járási) tankerületeknek elvben lehetőségük volt arra, hogy fékezzék ezt a folyamatot, illetve megoldják a „hiányzó ágens” dilemmát. A szabad iskolaválasztás elve ugyan nem változott, ám a közoktatási döntések formálisan kikerültek a helyi politikai mezőből, a tankerületeknek pedig módjuk van iskolák megszüntetéséről, alapításáról vagy

¹¹ A gimnáziumi tanulók 1%-a volt halmozottan hátrányos helyzetű és 9%-a hátrányos helyzetű 2010-ben. Ugyanabban az évben a szakközépfokú iskolákban tanulók 3%-a volt halmozottan hátrányos helyzetű és 14%-a hátrányos helyzetű. Ha csak 15%-kal csökkentik a középfokú férőhelyeket, az is elegendő ahhoz, hogy kiszorítsa onnan nem csak a mélyszegénységben élő tanulókat, de az alsó középrétegekhez tartozó tanulók számottevő részét is (Oktatás-statisztikai Évkönyv 2009/2010).

összevonásáról dönteni, méghozzá a lokális oktatási piacnál nagyobb területi dimenzióban. Ugyanakkor a kistérségek (járások) még akkor sem homogének közoktatási szempontból, ha elvben egységes oktatási piacot képeznek. A másik rendszerszerű akadály, hogy az iskolák államosítása egybeesett az egyházi iskolák számának jelentős növekedésével.

Feltevések, kérdések, módszerek

A Mátészalkai kistérség oktatási rendszerének vizsgálata előtt, előzetes ismereteink alapján többféle feltevésünk volt, és kérdéseinket ezekhez kapcsolódva fogalmaztuk meg.

Az *első kérdésünk* az volt: vajon új oktatáspolitikai szelekciós mechanizmusokat hozott-e létre az egyházi iskolák tömeg alapításának kormányzati és helyi politikája? Alapvetően azt feltételeztük, hogy igen, mivel a korábbi időszakhoz képest tömegesen jelentek meg az oktatási piacon korlátlan szelekciós lehetőséggel felhatalmazott iskolák.

A *második kérdésünk* arra irányult: vajon tekinthetők-e az egyházi iskolák az elit iskolahasználó csoportok „megbízottjának” abban az értelemben, ahogy az önkormányzati/állami fenntartású elit gyűjtőiskolák? Azt feltételeztük, hogy nem feltétlenül, mert az egyházi iskolák alapítása vagy közintézmények egyházi fenntartásba vétele független a helyi közpolitikai, illetve szakigazgatási erőteremtől és döntésektől.

A *harmadik kérdésünk* az volt: képes-e a centralizált állami oktatásirányítás kontrollálni a folyamatokat? Nem zártuk ki az igenlő választ, hiszen a kistérségi (járási) szintre decentralizált tankerületek – ellentétben az oktatási piacnál kisebb körzetű iskolát fenntartó települések önkormányzataival – elvben minden olyan eszközzel rendelkeztek, amivel korábban a teljes oktatási piacot „uraló” intézményhálózatot fenntartó városi önkormányzatok.

A szorosan közoktatáshoz köthető kérdéseken túl célunk volt a folyamat tágabb társadalmi beágyazottságának hatásainak megértése is. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a társadalompolitikai korszakváltás – mindenekelőtt a drasztikus kirekesztő közoktatás-politika – tömeges underclass helyzetet eredményezett-e.

Iskolánként és tanulócsoportonként összeírtuk a diákokat, megjelölve az aktuális szabályok szerint klasszifikált hátrányos helyzetű (HH), halmozottan hátrányos helyzetű (HHH), sajátos nevelési igényű (SNI), beilleszkedési, tanulási és magatartási zavarokkal küzdő (BTM) tanulókat. Arra kértük az iskolákat, hogy becsüljék meg az intézményekben, illetve az egyes osztályokban tanuló roma diákok számát. Tanulói kategóriákként azonosítottuk valamennyi diák állandó lakóhelye szerinti beiskolázási körzetét. Interjúkat készítettünk az iskolaigazgatókkal, a legtöbb település polgármesterével, több CKÖ-elnökkel. Az oktatási vizsgáldást több faluban alapos terepmunkával egészítettük ki.

A kistérség néhány jellemzője

A Mátészalkai kistérség 26 települése közül csak hét olyan település van, amelynek lélekszáma 1000 főnél kisebb. A romák aránya a kistérségben – viszonylag pontosnak tűnő, jegyzői becslések alapján – 20–23 százalék között lehet (MTA TK Gyerekesély-kutató Csoport 2012).¹² A Mátészalka melletti *Ópályi* a kistérségben, de az egész megye keleti részén *negatív igazodási pont*, tekintettel a falu határában fekvő rettenetes nyomortelepre.

¹² Négy olyan település van, ahol a romák aránya megközelíti vagy eléri a népesség felét: Hodászton és Kántorjánosiban jórészt kőműves vállalkozók, illetve kereskedő oláh cigányok élnek. Nyírkátán a roma elit súlyát és az általa mozgósított szavazatokat jócskán felértékelték a falu éles politikai megosztottsága. A romák aránya meghaladja a 40%-ot Győrtelken, míg a Nagyecsedben és a közeli Fábánházán, valamint a Mátészalka melletti Ópályiban élők harmada lehet roma. A közel hétezer kisvárosban, Nagyecsedben részben oláh cigányok, részben jóval szegényebb romungrok élnek. Nem élnek romák Nyírmeggyesen és Tiborszálláson, és alacsony a roma népesség aránya Fülöpösdarócon, Géberjénben, Jármiban, Szamoskőreken és Vállajon.

Valamennyi polgármester elbeszélése a *helybeli etnikai békéről* szól, az ott élő roma közösségek „*normalitásáról*” a kooperatív viszonyról – élesen szembeállítva a mindenki által hangsúlyosan említett Ópályival.¹³ A szomszédos Nyírparasznyán éles különbséget tesznek a helyi cigányok és az elmúlt másfél évtizedben a szomszédos Ópályiból betelepült roma családok között. A politikai küzdelmek vezérmotívuma az utóbbiak *kivásárlása, kiszorítása*.

A 17 ezer lakosú Mátészalka mai is jelentős ipari központ, csakúgy, mint a szomszédos kistérségi központ, Nyírbátor. Időszakos munkát kínáló, napi ingázással elérhető csirkefeltető, éticsiga-feldolgozó és konzervgyártó üzemek; elektronikai, autóüveg- és tükörgyártó üzemek vannak Mátészalkán, illetve a környékbeli Nyírkércsen, Vaján, Máriapócon és Nyírmeggyesen. Néhány üzem munkásbuszjáratot üzemeltet. A környékbeli mezőgazdasági és erdőgazdasági vállalkozások szintén igényelnek időszakos napszámos munkásokat. Nagy különbség van ugyanakkor az időszakos és az állandó munkát kínáló üzemek között. Állandó munkához döntően az *érettségizettek* juthatnak, még akkor is, ha az adott munkaposzt elvben nem igényel érettségit. A másik törésvonal a *szakmunkás*-bizonyítvánnyal rendelkezők, illetve képzetlenek, vagy az alacsonyabb képzettségűek között húzódik. A harmadik, láthatatlan törésvonal az *etnicitás*: romaként sikeres láthatatlansági stratégia révén lehet állandó munkát kapni, illetve a helyi roma politikai elit esetenként képes lehet családtagjai számára engedményeket kijárni. Az *érettségi, rosszabb esetben legalább egy szakmunkás-bizonyítvány megszerzése tehát döntő jelentőségű*, mint ahogy az is, hogy sikerül-e valakinek olyan *iskolaúton elindítani kisiskolás gyerekeit*, ami esélyt ad arra, hogy középiskolába kerülhessen.

Nem egyszerűen munkapiaci esélyekről van szó. Az állandó munkaposztokról kiszorítottak számára az időszakos munkák, a kiterjedt közmunkarendszer és az alternatív jövedelemszerzési stratégiák kínálnak megélhetési lehetőséget. Az utóbbi kettő jellemzője a rendkívül erős *személyi függőség* és a *helyhez kötöttség*.

A *személyi függőség* rendszerszerű, és több eleme is van. A vizsgált kistérségben a közmunkások a szokásos közterületi munkák mellett az önkormányzati földterületen uborkát, paradicsomot, burgonyát, hagymát, babot termesztnek, illetve közmunkatelepeken betonelemeket, raklapokat, létrákat, virágládákat gyártanak, esetleg kosarat fonnak („tekintettel a cigányok ősi mesterségére”) vagy szőnyeget szőnek. A polgármesterek hangsúlyos alapelbeszélése, hogy racionálisan töredék emberrel is el tudnák végeztetni a szükséges munkát. A racionalitás azonban a „puha költségvetési korlát” okozta alapvető költségérzékletlenség miatt még az esetleg piacképes portékák esetén is értelmezhetetlen, arról nem is beszélve, hogy az így befolyó összeg felhasználását a jogszabályok szigorú keretek közé szorítják. Mindenesetre a falvakban minden közfoglalkoztatott értésére adják, hogy létszámfeletti, munkája pedig jórészt fölösleges, és kegyben részesül abban az időszakban, amikor segélyezett státusból átkerül a közfoglalkoztatott státuszba. Sok faluban a polgármester vagy a közmunkaüzem telepvezetője – mintha csak egy valódi piaci vállalkozás menedzsere vagy szervezője lenne – kemény fegyelmi rendszert érvényesít, tudva azt, hogy az érintetteknek semmiféle munkajogi védelme nincs, és a kizárás miatt a minimális összegű segélytől is elesnek. Szélsőséges esetben a polgármester a közfoglalkoztatás révén kényszeríti ki a szegregatív beövodáztatást.

Minden más jövedelemszerzési stratégia a közfoglalkoztatási szisztémához illeszkedik, a közfoglalkoztatásban megszerezhető jövedelemet egészíti ki, és időben a közfoglalkoztatási, illetve segélyezési periódusokkal kell összeegyeztetni. Az időszakos munkák nem kínálnak egzisztenciális alternatívát. A többi jövedelemszerzési eszköz bizonytalan, részben a legalitás határát súroló vagy éppen keményen kriminális tevékenységekből áll, és kegyetlen

¹³ Természetesen Ópályiban nem csak a telepen élnek romák, illetve az itt élő roma közösség rendkívül tagolt. A hierarchia csúcán uborkázó gazdálkodó romák állnak. Ennek ellenére az Ópályiban élő roma közösség egésze megbélyegzett

kizsákmányoló rendszerekbe ágyazódik. Háromféle *uzsoraszisztéma* működik a kistérségben: a mikrotérségi szinteket átfogó *készpénzes uzsora*-hitelrendszer; a boltokhoz köthető *áruhitel* és az utóbbi riválisaként terjedő *házi feketearúsítás*: az érintettek olcsó bevásárlóközpontokban vagy diszkontáruházakban nagy tételben vásárolnak fel tartós élelmiszereket és háztartási cikkeket, majd engedély nélkül, felárral – de a kisboltok által kalkulálnál olcsóbban – árúsítják azokat. Több településen elterjedt jövedelemforrás a *fiktív számlázás*. A távoli *építőipari napszám* időszakos jövedelmet kínál, és csak abban az esetben lehet elkerülni a „lehúzást”, ha a résztvevő a vállalkozó rokoni vagy bizalmi köréhez tartozik. Nagy a lehúzás veszélye szórványos *külföldi munkavállalás* esetében is. Külföldi munkavállalást kínál még a *szexipar*, illetve a „*pakisztán*ozás”, tehát érdekházasság olyanokkal, akik így akarnak európai uniós állampolgárságot szerezni. Azok tudnak valamennyire megállni a lábukon, akik *teljes agrárvertikumot* építenek ki, és azt virtuóz többlemű „szerző mozgó” jövedelemszerzési stratégiákkal kombinálják, de a közfoglalkoztatástól ők sem képesek magukat függetleníteni.

Tanulók, tanulói csoportok

A romák arányára vonatkozó becslés természetesen a teljes populációra vonatkozik, az általános iskolás korosztályon belül sokkal nagyobb a romák aránya (1. táblázat). Az összes általános iskolás diák között – beleértve a négy egyházi iskolát is – a romák aránya nem kevesebb, mint 44,6 százalék. Érdekes ezt az arányt összevetni az új szabályok szerint besorolt hátrányos helyzetű (HH) tanulók arányával (21,8%), illetve a halmozottan hátrányos helyzetű (HHH) tanulók arányával (40,4%). Mindkét kategória használhatatlanná vált a célcsoport mérésére, az egyes iskolákban mért arányok pedig arra utalnak, hogy a helyi alkalmazás teljesen ötletszerű. Megdőbbentően alacsony az integráltan oktatható sajátos nevelési igényű (SNI) gyerekek 4,9 százalékos aránya a kistérségben. A beilleszkedési és tanulási nehézséggel (BTM) küzdő tanulók pedig alig léteznek: arányuk mindössze 1 százalékos. A képtelenül alacsony mátészalkai kistérségi arányok arra utalnak, hogy miután megszűnt a normatív finanszírozás, illetve a fenntartói érdekelttség, most a másik véglet, az *ignorance-based policy* érvényesül: a helyi oktatásirányítás tudomást sem kíván venni róluk.

1. táblázat. Általános iskolai tanulók száma és aránya a mátészalkai kistérség iskoláiban, a 2015–2016-os tanévben (fő és %) (saját adatfeldolgozás)

	Összes	HH	Roma	HHH	SNI	BTM
Összesen (fő)	5762	1257	2569	2326	283	61
Összesen (%)		21,8	44,6	40,4	4,9	1,1
Az egyházi fenntartású iskolák nélkül						
Összesen (fő)	4514	1217	2518	2263	265	58
Összesen (%)		26,9	55,8	50,1	5,8	1,3

A kistérség falvainak oktatási erőtere és ingázási játszmái

A kistérségi oktatás közoktatási erőtere jórészt már az önkormányzati korszakban, illetve az egyházi iskolák létrejötte előtt megalakult. Három *falusi általános iskola* vált *elit gyűjtőiskolává* hat olyan településen, ahol nem, vagy alig élnek romák. Természetesen a *gyűjtőiskolai szerep felvállalása* – részben az ehhez szükséges oktatási kapacitás kiépítése – elsősorban a fenntartó önkormányzatok döntése volt. A folyamat, illetve az ingázási játszmák megértése azonban a látszat ellenére nem egyszerű.

A legfontosabb *ingázási játszmának* öt település volt a részese. Két falu (Nyírmeggyes és Tiborszállás) önkormányzata „*lefölöző*” *társulási szerződést* kötött, és a két falu iskolája

közös fenntartású művelődési központ keretében működött, jöllehet a két település közoktatási szempontból távol esik egymástól, mivel vonzáskörzetük között nincs átfedés. A társulás egyedüli értelme az volt, hogy pótlólagos forrásokhoz jusson a két fenntartó, és buszoztathassa a szomszédos településekről tanulókat a két gyűjtőiskolába. A részben roma többségű falvaktól körülvevett nagyobbik településen (Nyírmeggyes) gyakorlatilag nem élnek romák, illetve csak egy-két olyan asszimilált család él itt, akik teljesen feladták etnikai gyökereiket, és akik megkapták a falu többségétől a befogadó felmentést cigányságuk jelentette sorsuk alól. A diákok fele a szomszédos két faluból (Nyírkátáról és Hodászról) jön – mindkét „*vákuumiskola*” *szegregált*, nagyon gyenge kompetenciaeredményeket felmutató, csaknem kizárólag roma diákokat tanító általános iskola. Nyírkátáról megindult a *nem roma óvodások white flight típusú ingázása* is a nyírmeggyesi óvodába.

A nyírmeggyesi iskola léte az ide ingázó diákok nélkül sem kerülne veszélybe, ám a társulás, illetve a közös fenntartású művelődési központ *másik tagját*, a tiborszállási iskolát kizárólag az odajáró nagyecsed-i nem roma diákok *tartották életben*. A falu a mikrorégió egyik legkisebb települése a hétezeres kisváros, Nagyecsed közelében. A nagyecsed-i önkormányzat fenntartásában működő általános iskola 2006 után kezdte el *felszámolni az addigi belső szegregációs* gyakorlatát, és kiegyenlíteni a halmozottan hátrányos helyzetű diákok arányát az akkor nagy létszámú és viszonylag magas presztízsű iskola párhuzamos osztályaiban. Természetesen a romák és nem romák között vannak interakciók, de az iskolában az etnikai törésvonalak élesek és átjárhatatlanok. A városi elit tehát alternatívát keresett, és a közeli kistelepülés iskolája alkalmasnak tűnt arra, hogy *kibelyezett elit gyűjtőiskola* legyen – a tiborszállási önkormányzat is kapva kapott az exodus kínálta lehetőségen, és kihasználva a társulás révén szerezhető pótlólagos forrásokat, naponta buszoztatta a nagyecsed-i diákokat. A „white flight” típusú ingázás természetesen öngerjesztő folyamat volt, hiszen az elvándorlás gyorsan növelte a roma tanulók arányát a nagyecsed-i iskolában – ami további családokat ösztökélt arra, hogy a tiborszállási iskolát válasszák. A nagyecsed-i önkormányzat *tehetetlen* volt a szomszédos kistelepülés önkormányzatával szemben, de utóbbi is tudhatta, hogy alapvetően *kiszolgáltatott* az oda ingázóknak, és iskolájának léte addig tart, amíg az érintett családok nem találnak kedvezőbb „menekülési” utat, nem veszik rá a nagyecsed-i fenntartót, hogy teremtsen számukra elfogadható kínálatot, vagy nem szervezik meg iskolájukat egyházi keretek között. Néhány év múlva az utóbbi történt.

A *másik ingázási játszma gyűjtőiskolája* a kistérség keleti szélén fekvő kistelepülés (Géberjén), amelynek önkormányzata a saját költségén buszoztatta a nem roma tanulókat a szomszédos településekről: Ökörítőfülpös, Győrtelekről és részben Kocsordról. Ugyanakkor a géberjéni „*elit*” általános iskola kompetenciamutatói és szaktanári ellátottsága miatt *kifejezetten gyenge színvonalú*, tanulói létszáma pedig annyira alacsony, hogy több évfolyamot összevont osztályokban tanítanak. A kocsordi „*vákuumiskola*” kompetenciaeredménye, nyelvi kínálata és pedagógiai programja pedig éppenséggel lényegesen jobb, mint az „*elit*” iskoláé.

A *harmadik ingázási játszma* csak két intézmény között folyik. Az egykor Jármí, Őr és Papos önkormányzata által fenntartott iskola kompetenciaeredményei alapján *valamivel gyengébb színvonalú, mint a közeli Vaja „vákuumiskolája”*. Utóbbi csoportbontásos belső szaktantárgyi szelekcióval igyekszik lassítani a folyamatot, aminek része az is, hogy a két párhuzamos osztályból három, különböző erősségű nyelvi csoportot képeznek – ráadásul a két jobb színvonalú csoport *angolt, a leggyengébbnek minősített tanulók viszont német nyelvet* tanulnak. Mindkét eset azt demonstrálja, hogy *nem kizárólag képességszelekcióról van szó*: az etnikai taszítás adott esetben fontosabb lehet az elérhető oktatási kínálat színvonalánál is.

A *szegregált „vákuumiskoláknak*, illetve korábbi önkormányzati fenntartóiknak is volt

politikai mozgásterük, főleg ha a függés kölcsönös – és láttuk, hogy az esetek többségében az ingázók nélkül az elit gyűjtőiskola megszűnne, vagy létét fenyegetné az alacsony tanulói létszám. A „vákuumiskolák” önkormányzati fenntartói a gettósodási folyamatot látva bezárhatták volna iskolájukat, ellehetetlenítve az elit gyűjtőiskolák beiskolázási politikáját. Erre egyetlen településen sem került sor a kistérségben; ellenkezőleg: a fenntartók mindenáron életben akarták tartani a gettósodó és nagyon rossz színvonalú iskoláikat, az exodust követő vészes létszámfogyás ellenére is. Ez teljesen más települési stratégia volt, mint ami az ország aprófalvas régióiban volt jellemző. Egyikük 380 millió forintért építette fel több száz tanuló befogadására is alkalmas kétszintes iskoláját tíz évvel ezelőtt, jöllehet a tanulói létszám már a beruházás idején is rendkívül alacsony volt. Az önkormányzatoknak, illetve a falvak elit családjainak fontos volt az önálló iskola nyújtotta presztízs és az intézményfenntartáshoz fűződő egzisztenciális érdek. Az egyik település még az *óvodai előszelektációt is magára vállalja*, jöllehet (ma már állami fenntartású) iskolájának kizárólag roma tanulói vannak. Az önkormányzati fenntartású óvodába döntően többségében nem roma gyerekek járnak – az ő útjuk aztán a szomszédos település elit gyűjtőiskolájába vezet – míg a görög katolikus óvodába járó roma kisgyerekek hat-hétéves korukban a falusi iskolába iratkoznak be. Félreérthetetlenül a roma közmunkások értésére adják, hogy állásukkal játszanak, ha az önkormányzati óvodát „választanak”. Két település (Nyírparsznya és Győrtelek) *cigány nemzetiségi iskolává* nyilvánította általános iskoláját – mindkét faluban kizárólag magyar anyanyelvű romungrok élnek – azzal a céllal, hogy biztosítsa a nyolc évfolyamos oktatás további finanszírozását annak ellenére, hogy mindkét gettóiskolában kevesebb, mint száz diák tanul. A „nemzetiségi” státusz tehát nem más, mint a rendkívül alacsony színvonalú *szegregált iskolák helyzetének bebetonozása* – ma már az állami fenntartó tankerülettel szemben.

Az egyházi iskolaalapítás motivációi és típusai

A kistérségben négy egyházi iskola alakult az elmúlt években. Egy iskolát felmenő rendszerben, nyolc év alatt hoztak létre, évről évre újabb évfolyamokat indítva. Egy másik iskola hasonlóképpen alakult meg, de négy év elteltével az ötödik-nyolcadik évfolyamot már egyszerre indították el. Két egyházi fenntartású iskola úgy alakult meg, hogy két egyház tanárokkal és diákokkal együtt átvett korábban önkormányzati fenntartású általános iskolákat. Az egyházi iskolaalapítás, illetve iskolaátvétel értelme, indoka, motivációja esetenként eltérő.

(*Hitelvi motiváció*) A mátészalkai református általános iskola (Kálvin János Általános Iskola) megalapítását *valódi és mélyen megélt hitelvi okokból* kezdeményezte a református többségű kistérségi székhely presbitériuma. Az iskola vezetése mind a tanárokkal, mind beiratkozni szándékozó diákok családjaival szemben szigorú magatartási és erkölcsi követelményeket támaszt. Kizárólag gyakorló egyháztag vagy más keresztény egyház tagja remélheti, hogy gyermekét fölveszik ebbe az iskolába, és a szigorú normakövetés a továbbiakban is követelmény.

(*Státuszmegőrzés, illetve pozíciószerezés*) A mátészalkai katolikus általános iskola (Széchenyi István Általános Iskola) a város legmagasabb presztízsű iskolájának átvétele révén jött létre. A fenntartóváltást a *státuszmegőrzés*, illetve az egyház részéről a *pozíciószerezés* motiválta. Az önkormányzati iskolafenntartás korszakában az iskola vezetése német nemzetiségi iskolává minősítette magát. A városban soha nem éltek németek; Szatmár német közösségei Mérk és Vállaj kivételével a megye romániai részén éltek és élnek. A nemzetiségi jelleg *preventív „leválási”, intézményi autonómiára törekvő stratégia* volt; védekezés a fenntartó városi önkormányzat iskola-összevonó, racionalizáló törekvéseivel szemben. Az összevonás nemcsak az iskola önállóságát, de presztízsét is fenyegette, mert az új beiskolázási körzethez esetleg problémaövezetek, szegénytelepek is tartoztak volna. Nemzetiségi iskolákat bezárni vagy

más iskolával összevonni csak a helyi kisebbségi önkormányzat jóváhagyásával lehet, vita esetén pedig az országos nemzetiségi önkormányzat dönt, következésképpen a helyi kisebbségi önkormányzatnak adva igazat. A korszakváltás időszakára az iskola olyan mértékben önállósította magát önkormányzati fenntartójától, hogy a római katolikus egyház 2011-ben először az iskola vezetését kereste meg azzal, hogy átvénné az iskola fenntartását, de csak abban az esetben, ha az iskola tanári kara támogatja az elképzelést. A túlnyomóan református többségű kistérségben a római katolikus egyház az oktatási pozícióit kívánta megalapozni, tudva azt, hogy a diákok és a tanárok többsége református. A tanári kar számára az egyházi ajánlat azt jelentette, hogy az iskola egyszer és mindenkorra megszabadul attól a veszélytől, hogy ellátási felelőssége, felvételi kötelezettsége legyen bármilyen lehatárolt városi terület, esetleg a problémaövezet gyerekeivel kapcsolatban – arról nem is beszélve, hogy megszabadulhat a küszöbönálló államosítás jelentette bizonytalanságtól. Ugyanakkor a pedagógusok – csakúgy, mint a diákok családjai – pontosan tudták, hogy a körülmények miatt a katolikus egyház csak jelképes hitelvi igazodást követel.

(Az ingázási játszma része) A nagyecsed református iskola és a tiborszállási iskola átadása az adventista egyháznak a két település közötti *ingázási játszma része volt*. Nagyecsed önkormányzata évekig tehetetlenül szemlélte, hogy a tiborszállási iskola a nagyecsed diákok kihelyezett elit gyűjtőiskolája. A kisváros polgármesterét, aki egyben református presbiter is, mélyen megrendítette, hogy miközben konfliktusokat is vállalva – nemcsak lojalitása, de meggyőződése okán is – igyekezett végrehajtani az akkori kormányzat által diktált integrációs oktatáspolitikát, és elkezdte felszámolni az önkormányzati általános iskola belső szegregációs gyakorlatát, addig semmiféle kormányzati segítséget és támogatást nem kapott a nagyecsed nem roma diákok tiborszállási exodusa ellen. Hiába panaszkolt a minisztériumban, hogy a diákok buszoztatását lehetővé tévő társulási megállapodás Tiborszállás és Nyírmeggyes között nyilvánvalóan visszaélés volt a jogi és finanszírozási lehetőségekkel, csak azt a választ kapta, hogy a két önkormányzat magatartása formálisan jogszerű. A református hagyományokkal rendelkező Nagyecsedben 1994 óta működött négyosztályos egyházi gimnázium, és a presbitérium tagjai egyre inkább követelték az általános iskola létrehozását is. Első ízben 2008 után, tehát két évvel a nem roma általános iskolás tanulók exodusának megindulása után kezdeményezték az iskolaalapítást. A polgármester kemény dilemma elé került. Pontosan látta a református iskolaalapítás hosszú távú következményeit, ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy egy ponton túl politikai pozícióját kockáztatja, ha ellenáll a városi elit követelésének. Az államosítási folyamat kezdetekor már nem volt tovább értelme az ellenállásnak, és 2012 szeptemberében, a miniszter hathatós támogatásával kiűrtették az önkormányzati/állami iskola egyik épületének felső szintjét, és elkezdődhetett a tanítás a megalakult a református általános iskola első osztályában. A nagyecsed református iskola létrehozása tehát egyértelműen a *városi elit válasza* volt a belső szegregációt felszámoló oktatási integrációra, illetve a tiborszállási *kihelyezett gyűjtőiskola jelentette kihívásra*. A hitelvi és magatartási igazodás ebben az esetben másodlagos jelentőségű volt.

(Az önkormányzati befolyás megőrzése) Tiborszállás önkormányzata sem akart beletörődni abba, hogy az államosítás révén elveszíti a kontrollt a helyi iskola és a közoktatási ingázási folyamatok fölött, mint ahogyan abba sem, hogy elveszítse az ingázási játszmat Nagyecseddel szemben. Az adventista egyház hajlandó volt átvenni az intézmény fenntartását, még az államosítást megelőzően. Kis létszámú adventista gyülekezet csak a viszonylag távoli Mátészalkán működik, a faluban vagy Nagyecsedben nem, így az egyházi befolyás csak névéges. Az önkormányzat ezáltal *de facto megtarthatta befolyását – ez volt az egyházi fenntartás igazi értelme!* – a polgármester pedig lényeginek ítélte kérdésekben, így például az iskola felvételi gyakorlatának részleteivel kapcsolatban napi szinten instruálja az iskolaigazgatót.

A különböző elit gyűjtőiskola-típusok hatása a kistérség falusi tanulóinak intézmények közötti eloszlásra

Háromféle elit gyűjtőiskola szívóhatását igyekeztünk modellálni. Az ingázási adatok alapján megvizsgáltuk, hogy mekkora lenne az egyes tanulócsoporthoz aránya, ha a választási lehetőséggel rendelkező diákok nem ingáznának el a *falusi gyűjtőiskolákba*, a *mátészalkai állami iskolákba*, illetve az *egyházi iskolákba* (2. és 3. táblázat).

A kistérség *erősen szegregált iskolái*¹⁴ az elit iskolahasználó csoportok „elingázása”, illetve a gyűjtőiskolák szívóhatása nélkül is szegregált, roma többségű iskolák lennének, de a romák aránya azért jóval alacsonyabb lenne. Az erősen szegregált iskolák körében a *legnagyobb szívóhatása a kistérségi nem roma gyűjtőiskoláknak* van; a funkcionális gettósodás folyamata már jóval korábban elindult, és az iskolák „sorsa” már az önkormányzati korszakban eldőlt. Ugyanakkor ma már az *egyházi iskolák szívóhatása* alig marad el az előbbi kategóriába tartozó gyűjtőiskolákétól.

2. táblázat. A tanulók aránya a magas roma-arányú 11 szegregált vidéki iskolában a külső iskolák szívóhatása nélkül a 2015–2016-os tanévben (%) (saját adatfelvétel)

	HH	Roma	HHH	SNI	BTM
A valóságos arányok	24,4	80,7	60,0	7,3	0,8
A falusi gyűjtőiskolák szívóhatása nélkül	22,9	72,7	59,8	6,7	0,7
A falusi gyűjtőiskolák, és a mátészalkai állami iskolák szívóhatása nélkül	22,4	70,4	57,9	6,6	0,7
A falusi gyűjtőiskolák a mátészalkai állami iskolák és az egyházi iskolák szívóhatása nélkül	21,8	68,3	56,1	6,4	0,7
A külső iskolák szívóhatása nélkül					
A valóságos arányok	24,4	80,7	60,0	7,3	0,8
Csak a falusi gyűjtőiskolák szívóhatása nélkül	23,0	73,1	60,1	6,8	0,8
Csak a mátészalkai állami iskolák szívóhatása nélkül	24,7	77,7	63,9	7,3	0,8
Csak az egyházi iskolák szívóhatása nélkül	23,4	74,0	60,5	6,9	0,7

A három *mérsékelt roma arányú szegregált iskola*¹⁵ számára *jóval nagyobb a tét*. Az elvándorlás éppen a kritikus határon lendíti át őket, ami reputációjukra végzetes következményekkel jár. A folyamat legnagyobb kárvallottja a Mátészalkához közel fekvő – de a géberjéni iskola vonzáskörzetébe is tartozó – kocsordi iskola. Ennek az iskolai kategóriának a kapcsán egyértelműen az *egyházi iskolák szívóhatása a legnagyobb*, míg a *falusi, illetve a mátészalkai elit gyűjtőiskolák* hatása mérsékeltebb. A kistérség általános iskolát érintő szelekciós mechanizmusokban az egyházi iskolák hatása jelentős, de nem kizárólagos.

¹⁴ A kistérség húsz állami fenntartású általános iskolája közül tizenegy olyan iskola van, amelynek tanulói túlnyomóan többségükben romák. Ezek: Fábiánháza, Győrtelek, Hodász, Kántorjánosi, Mérék, Nagydobos, Nagyecsed, Nyírcsaholy, Nyírkáta, Nyírparasznya, Ópályi általános iskolái.

¹⁵ Kocsord, Szamosszeg és Vaja általános iskolája enyhén roma többségű.

3. táblázat. A tanulók aránya a mérsékelt roma-arányú szegregált vidéki iskolában a külső iskolák szívóhatása nélkül a 2015–2016-os tanévben (%) (saját adatfelvétel)

	HH	Roma	HHH	SNI	BTM
A valóságos arányok	40,8	52,0	52,9	5,0	2,9
A falusi gyűjtőiskolák szívóhatása nélkül	39,9	50,7	52,4	5,2	2,8
A falusi gyűjtőiskolák, és a mátészalkai állami iskolák szívóhatása nélkül	38,6	49,1	50,7	5,1	2,7
A falusi gyűjtőiskolák a mátészalkai állami iskolák és az egyházi iskolák szívóhatása nélkül	35,4	45,1	46,6	4,6	2,5
A külső iskolák szívóhatása nélkül					
A valóságos arányok	40,8	52,0	52,9	5,0	2,9
Csak a falusi gyűjtőiskolák szívóhatása nélkül	39,9	50,7	52,4	5,2	3,0
Csak a mátészalkai állami iskolák szívóhatása nélkül	39,5	50,3	51,3	5,0	2,8
Csak az egyházi iskolák szívóhatása nélkül	35,9	45,7	46,5	4,7	2,6

A mátészalkai állami iskolák válasza az egyházi iskolák jelentette kihívásra – többelemű szelekciós mechanizmus

A mátészalkai iskolahálózat differenciálódása, illetve az iskolák pozícióharca már jóval az egyházi iskolák megalapítása előtt elkezdődött. A Széchenyi iskola átadása a katolikus egyháznak, illetve a református iskola létrejötte súlyos kihívást jelentett a két megmaradt állami iskolának, és súlyos presztízscsökkenéssel fenyegetett. Az állami iskolák tanulói mérlege és ingázási mérlege valamennyi tanulói kategória esetében negatív (4. és 5. táblázat). A városban élő roma diákok közel 90 százaléka a két állami fenntartású iskolába jár.

4. táblázat. A mátészalkai tanulók megoszlása az általános iskolák között a 2015–2016-os tanévben (%) (saját adatfelvétel)

Iskola	Összes	HH	Roma	HHH	SNI	BTM
Széchenyi István Katolikus Ált. Isk.	29,3	6,3	9,0	9,5	26,3	28,5
Kálvin János Református Ált. Isk.	17,5	3,8	1,5	1,2	7,9	14,3
Egyházi iskolák összesen	46,7	10,1	10,5	10,7	34,2	42,9
Móricz Zsigmond Ált. Isk.	25,2	44,2	51,8	43,8	21,1	42,8
Képes Géza Ált. Isk.	28,0	45,78	37,7	45,5	44,7	14,3
Állami iskolák összesen	53,2	89,9	89,5	89,3	65,8	57,1

5. táblázat. A mátészalkai állami fenntartási iskolák tanulói és ingázási mérlege a 2015–2016-os tanévben (%) (saját adatfelvétel)

Tanulók	Tanulói mérleg	Ingázási mérleg
Összes	63,2	21,3
HH	98,5	76,9
Roma	92,0	24,1
HHH	93,4	25,0
SNI	85,7	50,0
BTM	66,7	0,0

Az egyik állami – egykor önkormányzati fenntartású – iskolának (Móricz Zsigmond Általános Iskola) hagyományosan sok roma tanulója van (arányuk ma 40%-os), mivel az épület egy gyermekotthon mellett áll. Az iskola úgy vélte, hogy az egyházi iskolák létrejötté révén megváltozott közoktatási erőterben csak két *tannyelvű oktatási program* elindításával, nagyarányú belső szegregációval és többelemű szelekciós gyakorlattal képes elkerülni a presztízscsökkenést. A szelekciós gyakorlatnak öt fázisa van:

Első szelekciós fázis – óvodai előszelekció. A három mátészalkai önkormányzati óvoda nagycsoportjaiban – kissé mesterkélt, szirupos elnevezéssel – fakultatív „*törpi*” nyelvoktatási programot vezettek be. A katolikus iskola folytatta elődjének német nemzetiségi, illetve két tannyelvű oktatási programját. Az iskola kezdeményezésére vezették be az előszelekciós jellegű óvodai „*törpi*” német programot. Erre válaszul az immár állami fenntartású Móricz Zsigmond Általános Iskola is hasonló célú „*törpi*” angol programot indított, részben az iskola tanárainak közreműködésével. A jól informált szülők tudják: ahhoz, hogy gyerekeiknek esélyük legyen bejutni az állami iskola első osztályban induló két tannyelvű programjába, részt venniük kell néhány szót (színeket, állatok angol elnevezését), illetve tudniuk kell bemutatkozni és néhány szót mondani önmagukról angolul. Mindennek elsősorban szimbolikus jelentősége van. A két tannyelvű oktatás eredeti tartalma szerint nem igényelne ilyen előképzettséget, az óvodai programok tényleges funkciója tehát az előszelekció.

Második szelekciós fázis – kistérségi szintű beiskolázási körzet. A két tannyelvű csoport esetében az iskola beiskolázási körzete az egész kistérségi tankerület – tehát nemcsak a 17 ezer lakosú város, hanem a 26 települést felölelő 66 ezres lakosságú kistérség egésze. Ebbe a csoportba tehát az iskola – csakúgy, mint az egyházi iskolák – azt vesz fel, akit akar, és annak a felvételi kérelmét utasítja vissza, akiét akarja. A nem két tannyelvű tanulócsoporthoz beiskolázási körzete a város egyik lehatárolt része; az itt élő gyerekeket az iskola elvben köteles felvenni.

Harmadik szelekciós fázis – osztályszintű belső szegregáció. Az iskolában nagyon nagy az osztályok közötti belső szegregáció.

Negyedik szelekciós fázis – csoportbontás. A két tannyelvű programot nem osztályszinten, hanem csoportbontásban, tehát az osztályoktól függetlenül szervezik meg. Ez a végső garancia a szülőknek arra, hogy a magas roma arányú iskolában gyerekeik a legfontosabb kurzusokon semmiképpen sem tanulnak együtt roma iskolatársaikkal.

Ötödik szelekciós fázis – nyelvtanulás. Az általános program szerint tanuló diákok kizárólag német nyelvet tanulnak. A német nyelv fontossága kétségtelen, csakhogy minden olyan esetben, amikor a német nyelvet az *angol helyett* tanítják, a gyakorlatban olyan alibi nyelvtanítás tárgya, mint annak idején a szocialista korszakban a kötelező orosz nyelvoktatás volt.

A másik állami fenntartású általános iskolában (Képes Géza Általános Iskola) nem két tannyelvű program, hanem emelt szintű angol nyelvoktatás folyik, szintén csoportbontásban.

A belső szelekció tépje ebben az iskolában jóval kisebb, mivel a roma diákok aránya csak 23 százalékos. Az osztályszintű belső szegregáció nem jellemző, ám az emelt szintű angol csoport megszervezése során az iskola erős szelekciót alkalmaz.

Az ingázási játszma végkifejlete: totális szeparáció Nagyecsedben

A nagyecsed református általános iskola első évfolyama 2012-ben indult. Nem volt azonban világos a „vállalkozás” tényleges célja. Egyházi iskola szisztematikus, felmenő rendszerben történő felépítése általában lehetőséget ad arra, hogy vallási és vallásetikai értelemben mélyen elkötelezett iskolát, illetve iskolai képzést alakítsanak ki, és mind a tanároktól, mind a diákoktól komoly és szigorú hitelvi igazodást várjanak el. Egyházi iskola alapításának másik célja az azonnali elit, és hangsúlyosan nem roma gyűjtőiskola létrehozása; ebben az esetben nem a lassú építkezés és nem a szigorú hitelvi igazodás a lényeg, hanem a gyorsaság. Az iskola vezetői és fenntartói évekig nem döntötték el, hogy melyik szempont a lényegesebb. Mindenesetre a református iskola megalapítása és első négy évfolyamának elindítása a roma és nem roma diákok fokozatos, de teljes elkülönítéséhez vezetett a kisvárosban. Az állami iskola alsó tagozatos osztályaiban 2016-ban már csak két-két párhuzamos osztályt tudtak indítani, és ezekben az osztályokban csaknem kizárólag roma diákok tanulnak. Az állami iskola tanárai nehezen alkalmazkodtak a radikálisan megváltozott körülményekhez, és vonakodtak elfogadni azt, ami csaknem lehetetlenné tette, hogy az új helyzethez adekvát pedagógiai programot vagy módszereket próbáljanak megtanulni és bevezetni.

A folyamatot nem lehetett leállítani: a nagyecsed nem roma szülők 2016 tavaszán követelték, hogy az iskola 2016 őszétől ne csak az ötödik, hanem a hatodik, hetedik és nyolcadik évfolyamot is indítsa el. Ehhez már csak egy ingatlan-ereszteszerződést kellett kötni a tankerülettel, és 2016 őszétől immár nyolcosztályos református általános iskola működik a kisvárosban. A „komplett” református iskola létrejötte azt jelenti, hogy az állami általános iskolában a roma diákok aránya legalább 95 százalékos lesz. Az integrációs oktatáspolitikai által generált többszereplős ingázási játszma teljeséhez közeli intézményközi szegregációval végződött.

A tanulók megoszlása

A tanulók megoszlása a különféle iskolatípusok között szélsőségesen egyenlőtlen (6–8. táblázatok). A nem romák háromnegyede (a romák 15%-a) valamelyik egyházi vagy elit iskolába jár; a roma diákok 80 százaléka (a nem romák 21%-a) ellenben szegregált vákuumiskola tanulója. A roma diákok 66 százaléka (a nem romák 12%-a) pedig teljesen vagy erősen szegregált iskolába jár.) A kompetenciaeredményeik alapján sorrendbe rendeztük a kistérség állami és egyházi fenntartású általános iskoláit. A nem roma tanulók 81 százaléka (a roma tanulók 24%-a) a két a legjobb csoportba tartozó iskolákba jár, ám a helyzet ennél rosszabb, mert ez az arány nem képes érzékeltetni az intézményen belüli szelekciós mechanizmusokat. A roma diákok 65 százaléka (a nem roma diákok 12%-a) a két legrosszabb csoportba tartozó iskola tanulója. Tanulócsoportok szerinti bontásban a roma diákok 80 százaléka (a nem roma diákok 16%-a) roma többségű osztályba jár, 56 százalékuk pedig teljesen vagy erősen szegregált osztály tanulója. A nem roma diákok 84 százaléka (a roma tanulók 20%-a) olyan osztály tanulója, ahol vagy egyáltalán nincsenek, vagy kisebbségen vannak a roma diákok. A nem roma diákok 28 százalékának egyáltalán nincsenek roma osztálytársai, míg a roma tanulók 20 százalékának nincsenek nem roma osztálytársai. Mindez az 2015–2016-os tanévre vonatkozik, ám a folyamat dinamikus: 2006 szeptemberétől a tanulók megoszlása még egyenlőtlenebb, tekintettel a nagyecsed szegregációs folyamatok beteljesülésére.

6. táblázat. A nem roma és roma tanulók megoszlása a kistérség különféle iskolatípusai között a 2015–2016-os tanévben (fő és %) (saját adatfelvétel)

Általános iskola	A nem roma tanulók száma (fő)	A kistérség összes nem roma tanulójának megoszlása az iskolák között (%)	A roma tanulók száma (fő)	A kistérség összes roma tanulójának megoszlása az iskolák között (%)
Egyházi	1197	37,9	51	2,0
Mátészalkai állami	578	18,3	254	9,9
Falusi elit gyűjtő	604	19,1	92	3,6
Enyhén szegregált	314	9,9	340	13,2
Erősen szegregált	408	11,8	1695	66,0

7. táblázat. A nem roma és roma tanulók megoszlása az országos kompetenciamérések alapján képzett iskolai kvintilisek között (beleértve az állami és egyházi fenntartású iskolákat egyaránt) a 2015–2016-os tanévben (fő és %) (saját adatfelvétel)

Az országos kompetenciamérések alapján képzett általános iskola kvintilisek	A nem roma tanulók száma (fő)	A kistérség összes nem roma tanulójának megoszlása az iskolák között (%)	A roma tanulók száma (fő)	A kistérség összes roma tanulójának megoszlása az iskolák között (%)
1	1679	53,2	293	11,4
2	870	27,6	322	12,5
3	242	7,7	266	10,4
4	271	8,6	760	29,6
5	131	3,0	928	36,1

8. táblázat. A nem roma és roma tanulók megoszlása a 2015–2016-os tanévben (beleértve az állami és egyházi fenntartású iskolákat egyaránt) azokban a tanulócsoportokban, ahol a roma tanulók aránya (%) (saját adatfelvétel)

Tanulók	0	0-25	26-50	51-75	76-99	100
Nem roma	28,5	36,5	19,0	11,1	4,9	
Roma		5,8	14,8	23,7	35,9	19,8

Annak esélye, hogy valaki általános iskolai tanulmányai végén bármilyen szintű használható *nyelvtudással* rendelkezzen, alapvetően attól függ, hogy melyik iskolába és annak melyik csoportjába járhat. Nyíregyháza és Debrecen viszonylagos közelsége ellenére a kistérség alacsony presztízsű iskolái *súlyos szaktanári*, mindenekelőtt *angol nyelvtanári hiánnyal* küzdenek, míg a mátészalkai állami iskolákban anyanyelvi tanárok is tanítanak. Nyelvoktatási szempontból a kistérségi általános iskolák több típusra oszthatók.

- *Német nyelv oktatása – angol helyett.* Hat falusi iskolában csak német nyelvet tanítanak, jórészt kényszerből, angol szakos tanár hiányában. Közülük öt iskola teljesen szegregált, a hatodik alacsony színvonalú nem roma „elit” gyűjtőiskola. Egy iskolában még a német nyelvet is nem szakos pedagógus tanítja. Ezekben az iskolákban a diákok *de facto* meg vannak fosztva a nyelvtanulás lehetőségétől.
- *Német nyelv oktatása – belső szelekciós rendszerben.* Két iskolában a státuszvédő erős belső szelekció nemcsak nívócsoportokba, de különféle nyelvi csoportokba is rendezi a diákokat. Az egyik mérsékelt szegregálódó iskolában –nyíltan vállalt képességszelekció alapján – a kiválasztottak angolt, a többiek németet tanulnak. A szelekció ebben az esetben is az óvodában, illetve első osztályban történik: a „legjobbak” szakköri foglalkozások keretében már elsőől kezdve angolt tanulhatnak, míg a „gyengébb” képességűeknek minősített csoport csak negyediktől kezd angolul tanulni. A németet tanulók tudják, hogy ők a „leggyengébb képességűek”, és státuszuk eleve megbélyegzett, ami garantálja a képzés eredménytelenségét.
- *Német nemzetiségi oktatás.* A három német nemzetiségi iskola közül az egyik a mátészalkai katolikus iskola, a másik enyhén, a harmadik erősen szegregált iskola. Az emelt szintű nyelvi képzés elvben az alapfokú nyelvvizsgaszintet célozza, és a diákok közül sokaknak sikerül ezt a tudásszintet elérni.
- *Angol nyelvoktatás – nem szakos tanárral.* Két iskolában angolt tanítanak ugyan, de nem szakos tanár tanítja. Mindkét iskola szegregált.
- *Angol nyelvoktatás.* Két egyházi és két szegregált iskolában szokásos óraszámban angolt tanítanak.
- *Emelt szintű angol nyelvoktatás.* Így tanítanak az egyik egyházi iskolában és az egyik mátészalkai állami iskolában.
- *Angol–magyar két tannyelvű oktatás programja* van a másik mátészalkai állami fenntartású iskolának.

A nyelvi kínálat elosztásának etnikai metszetét nehéz megbecsülni, mert csak az osztályok összetételét ismerjük, a csoportokét csak részben. Bizonyos, hogy *a roma tanulók legalább 40 százaléka teljesen ki van rekesztve bármilyen érdemleges nyelvoktatásból*, és további 12 százalékukat szakképesítés nélküli pedagógus tanítja. *Emelt szintű, két tannyelvű vagy jó színvonalú és hatékony nyelvoktatásban vesz részt a nem roma diákok hozzávetőlegesen 60 százaléka.* A nagyecsed-i beteljesült szegregáció egyik következménye az is, hogy a teljesen szegregálódott állami iskolában nincs angol szakos tanár, míg a szomszédos egyházi iskolában magas szintű nyelvoktatás folyik.

Közpolitikai vákuum

Az önkormányzati iskolafenntartás időszakában nemcsak a legfontosabb ingázási játszmák alakultak ki, de megkezdődött az iskolahálózat egy részének *de facto* „autonóm leválása” az önkormányzati fenntartóról. Abban az esetben beszélhetünk „leválásról”, ha az adott iskola a fenntartó szándékaitól függetlenül képes kialakítani pedagógiai programját, beiskolázási és belső szelekciós gyakorlatát, tehát ha az intézményi policy figyelmen kívül hagyja a fenntartó szakpolitikai koncepcióját. A folyamat során a fenntartó idővel elfogadja az iskolai policyt, és azzal kapcsolatban racionalizáló, igazoló elbeszélést fogalmaz meg. Amikor a mátészalkai tankerület átvette a kistérségi iskolák fenntartását, négy iskola – köztük két szegregált iskola – már nemzetiségi státusszal rendelkezett. Ugyancsak megtörtént már két iskola egyházi fenntartásba adása – láttuk, hogy a nemzetiségi státusszal is rendelkező mátészalkai elit iskola lényegében maga döntött a fenntartóváltásról, jóllehet azt természetesen formálisan a város önkormányzata is jóváhagyta.

Az új közoktatás-irányítási szisztémában *nem jött létre helyi, tehát kistérségi szintű politikai döntési szint*, az új tankerület pedig vákuumhelyzetbe került. Hiába volt ugyanis a végletes centralizáció, a kistérségi szintű tankerület volt az egyetlen bürokratikus szereplő, amelynek valóságos információja, tudása és kapcsolatrendszere lehetett a lokális iskolahálózatról, az ingázási és iskolahasználati viszonyokról, az ingázási játszmákról, a tanulók eloszlásáról, az iskolák pedagógiai programjáról és szaktanári ellátottságáról. A szakigazgatási szervnek tehát autonóm és „magányos” döntéseket kell hozni, anélkül természetesen, hogy döntéseit bármilyen helyi kompetenciával bíró választott politikai testület legitimálná. A politikai vákuumban a mátészalkai tankerület egyfajta igazgatási racionalitás alapján képzelte el a kistérség állami fenntartású általános iskolai hálózatának átszervezését, és a 2005-ben elkészült kistérségi közoktatási fejlesztési terv koncepcióját megvalósítva *iskolacentrumokat* szeretett volna létrehozni, összevonva az iskolák felső tagozatát.

A terv politikailag teljesen irreális volt, jóllehet a szó szoros értelmében már nem létezett semmiféle helyi szintű politikai ágens. Az *iskolák* azonban a centralizált szisztémában is változatlanul *autonóm szereplők*. Az egyik központ *Mátészalkán* lett volna, de a pozíciójukat erős belső szelekcióval védő állami iskolák egyike sem hajlott arra, hogy iskolacentrum legyen. A másik központi iskolát *Nagyecsedén* tervezték kialakítani: az egyházi iskola miatt gyorsan szegregálódó állami iskola számára elvben menekülő utat nyithatott volna az iskolacentrum szerep, ám a tanári kar rosszul mérte fel az intézmény helyzetét, és váltig ellenezte a tervet. Attól tartottak, hogy a mikrotérségi szerep tovább rontja presztízsüket, nem véve észre, hogy az iskolát a kisváros közoktatási folyamatai a teljes szegregáció felé sodorják. *Vaja* általános iskolája lett volna a harmadik kiszemelt iskolaközpont, ám a nem roma tanulók elvándorlását belső szelekcióval fékezni igyekvő iskola semmiképpen sem kívánta felvállalni, hogy központi iskola legyen. A nagy létszámú roma közösségek lakta falvak által körülvett, de roma lakossággal nem rendelkező *Nyírmeggyes* óvodája, általános iskolája (és persze önkormányzata, illetve a település lakói) számára a határvédelem elsődleges prioritás, és szó sem lehetett arról, hogy az iskola központi szerepet vállaljon.

Összegzés és értelmezés: kasztosodási folyamatok

Az új *közoktatási szelekciós mechanizmusokkal* kapcsolatos feltevéseket a vizsgált kistérségben *csak részben* igazolják a feltárt tények. Az elit gyűjtőiskolák és a szegregálódó vákuumiskolák rendszere már jóval az iskolák államosítása, illetve az egyházi iskolák létrejötte előtt kialakult, és a domináns ingázási játszmák is a 2010 előtti korszakban kezdődtek. Az egyházi iskolák szívóhatásának fontos, de korántsem kizárólagos szerepük van a „white flight” folyamatok által vezérelt szegregációban. Ugyancsak az önkormányzati iskolafenntartás korszakában nyilvánítottak „roma nemzetiségi” iskolává két szegregált cigány iskolát két olyan településen, ahol nem élnek oláh cigányok. Az államosítást megelőző években lett – emelt szintű nyelvi kínálat, illetve pozícióörzés és autonómiaörzés céljából – német „nemzetiségi iskola” két olyan település általános iskolája, ahol soha nem éltek németek. (A harmadik iskola két telephelyének valóban vannak német gyökerei.) Az általános iskolákban 2004 és 2010 között jelentősen visszaszorult az osztályszintű, illetve csoportbontásos belső szegregáció, és mindenképpen új fejlemény, hogy a pozíciójukat védő állami iskolák most *ismét sokrétű belső szelekciós mechanizmusok* révén kívánják megvédeni pozíciójukat (Havas és Zolnay, 2011). Új elem az *óvodai előszelekció és a tanulói utak óvodáskorban történő szétválásának* korábban nem ismert mértéke. Roma és nem roma tanulók *kisvárosi szintű totális intézményi elkülönítésére* korábban csak extrém esetben került sor. Nagyecsedben viszont a fejlemények kifejezetten a *fenntartó önkormányzat, illetve a polgármester (valamint később a tankerület) szándékai ellenére* fajultak a roma diákok *teljes kirekesztésével járó*, iskolai sikerességüket és továbbtanulási esélyeiket elzáró totális szeparációig.

Ez átvezet a további két feltevéshez. Az egyházi iskolák *teljes mértékben az elit iskolahasználó csoportok „megbízottjai”*, és *téves* volt az ellenkező feltevés. Az a várakozás sem bizonyult megalapozottnak a kistérségben, hogy a centralizált állami oktatásirányítás *képes lenne kontrollálni a folyamatokat* és megoldani a „*hiányzó ágens*” dilemmát. Illúzió, hogy a tankerületek legalább azokkal az eszközökkel rendelkeznének, mint korábban a teljes oktatási piacot „uraló” intézményhálózatot fenntartó városi önkormányzatok: a korábbi szisztémában elvben világosan elkülönült a politikai és a szakigazgatási döntéshozatal, és városi iskolafenntartó önkormányzatoknak elvben megvolt a lehetőségük arra, hogy oktatáspolitikájukat összehangolják más közpolitikákkal, illetve városfejlesztési koncepciójukkal. A változatlanul hagyott szabad iskolaválasztás keretei között az iskolahasználati és szelekciós mechanizmusokat, a közoktatási javak és szolgáltatások elosztását, a tanulói utakat változatlanul az éltek, tehát a választási lehetőséggel bíró iskolahasználó csoportok, illetve az elit iskolák, tehát vonzó és szelekciós lehetőségekkel rendelkező iskolák szabályozzák és alakítják ki részint kölcsönös választás, részint a nemkívánatos tanulói csoportok szisztematikus kizárása révén. Az „*utcaszintű bürokrácia*” fogalmát az önkormányzati korszakban sem lehetett mechanikusan alkalmazni, mivel az önkormányzati fenntartó maga is kalkulált az iskolák szelekciós és kizorító mechanizmusaival (Lipsky, 1980; Berényi, 2016). Az államosított közoktatási szisztémában azonban az iskolák státuszharcai, érdekarcai és alkalmi koalíciói már nem, vagy csak informálisan tagozódnak be a helyi politikai mezőbe, és ha patrónus után néznek, akkor inkább országos szereplőktől, mint helyi politikusoktól kérnek támogatást. Szelekciós gyakorlatukat, vonzó és taszító technikáikat azonban maguk alakítják ki.

Térjünk vissza a kiinduló elméleti keretekhez, illetve a közoktatási folyamatok tágabb társadalmi beágyazottságának értelmezéséhez. Korábban utaltunk már arra, hogy nemcsak gazdasági, de *társadalompolitikai korszakváltások is tömegeket taszíthatnak underclass helyzetbe* – és éppen azért, mert a strukturális tényezők mentén létrejött társadalmi szakadékokat a rendszerváltás utáni korszakban egyéni stratégiákkal nem csak társadalompolitikai inkluzív

rendszerek révén lehet áthidalni. Az expanzió és a 18 éves korig tartó tankötelezettség révén a közoktatásnak 2010-ig erős inkluzív hatású elemei voltak, annak ellenére, hogy a szisztéma abban az időszakban is rendkívül szelektív volt és nagyon gyenge volt a hátránykompenzációs képessége. A 2011-es közoktatási változás nemcsak az expanzió „motorját kapcsolta ki”, de minden inkluzív elemét felszámolta, miközben tovább erősítette a rendszer szelektivitását. Természetesen léteznek olyan *reziliens iskolák*, amelyek lényegesen jobb teljesítményt nyújtanak, mint ami pozíciójuk alapján várható, ám az egyedi kivételek csak ellenpontoszák, de nem semlegesítik a fő trendeket. A társadalom életforma-tagozódása változatlanul releváns, de a Kemény István által (nem csak a szegényekre vonatkozóan) leírt „*barci eszköz*” nagy törésvonalak áthidalására *már nem alkalmas* (Kemény, 1992b).¹⁶ Beszélhetünk-e hát a kirekesztő társadalompolitika korszakváltást követően tömeges undeclass helyzetről? Nem feltétlenül, és ebben a gigantikus méretűre fejlesztett közfoglalkoztatásnak van döntő szerepe.

Véleményünk szerint *nem underclass helyzet alakult ki, hanem kasztosodás* – és a kasztosodás kifejezést éppen az *inkluzív társadalompolitika bukását követő korszakra* tartjuk értelmezhetőnek. A kasztosodást a tömeges közfoglalkoztatás által kínált alacsony színvonalú létbiztonság különbözteti meg az underclass helyzettől. Ugyanakkor ez a létbiztonság maga is hozzájárul ahhoz, hogy tömeges méretekben átjárhatatlanná merevedjenek a társadalmi különbségek, mivel rendkívül erős *személyi függőség* jellemzi és nagymértékben *etnicizált jellegű*. Az átjárhatatlanná merevedett társadalmi törésvonalak azokat választják el, akiknek lehetőségük van a közoktatás révén középiskolába kerülni, leérettségizni, minimálisan használható nyelvismeretet szert tenni, vagy legalább egy jó, belföldön és külföldön használható és fejleszthető szakmát szerezni, elkerülni a személyi függőség rendszerét – illetve azokat, akiknek erre nincs lehetőségük. Az iskolai utakat rendszerszerűen a 16 éves korra csökkentett tankötelezettségi korhatár, a helyreállított kormányzati középfokú keretszám-gazdálkodás miatt visszaszorított gimnáziumi oktatás, illetve szakközépiskolai érettségi degradálása vágja el. A helyi közoktatási gyakorlatban pedig a korábbiaknál is erősebb szelekció és szegregáció, a tanulói utak szétválásának korábban nem tapasztalt korai időpontja rekeszti ki a kárvallottakat az elfogadható minőségű iskolákból; fosztja meg a minimálisan használható nyelvismerettől és a középiskolai továbbtanulás lehetőségétől. Ebben a mechanizmusban fontos, de nem kizárólagos szerepe van azt egyházi iskoláknak.

Irodalom

- Berényi Eszter (2016): *Az autonómiától a szelekcióig. Az iskolaválasztás jelentése a rendszerváltás utáni időszak magyar közoktatásában*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Csécsiné Máriás Emőke, Hagymási Tünde, Könyvesi Tibor és Tuska Zsuzsanna (2016): *Oktatás-statisztikai Évkönyv 2009/2010*. Emberi Erőforrások Minisztériuma Köznevelésért Felelős Államtitkárság, Budapest.
- Fehérvári Anikó (2015): Lemorzsolódás és a korai iskolaelhagyás trendjei. *Neveléstudomány*, 3. sz. 31–47.
- Forrai Erzsébet (2012): *Mátészalkai kistérség. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Észak-alföldi régió*. MTA-TK Gyerekesély-kutató Csoport. [://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/Kistersegi-tukor_Mateszalka_gyek-template.pdf](http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/Kistersegi-tukor_Mateszalka_gyek-template.pdf)
- Gábos András (2010): Gyermekszegénység az Európai Unióban. In: Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. TÁRKI, Budapest. 82–104.
- Hagymási Tünde és Könyvesi Tibor (2016): *Köznevelési statisztikai évkönyv 2014/2015*. Emberi Erőforrások Minisztériuma Köznevelésért Felelős Államtitkárság, Budapest.

¹⁶ Természetesen ebben az esetben is trendekről beszélünk, és nem arról, hogy ne lennének egyedi kivételek.

- Havas Gábor (2008): Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas Károly, Köllő János és Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújulásáért*. Ecostat, Budapest. 121–138.
- Havas Gábor és Zolnay János (2011): Sziszifusz számvetése. Az integrációs oktatáspolitikai. *Beszélő*, 16. 6. sz. 24–49.
- Kemény István (1992a): Az életforma fogalmához. In: Kemény István (szerk.): *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged.
- Kemény István (1992b): Utószó helyett. In: Kemény István (szerk.): *Szociológiai írások*. Replika Könyvek, Szeged.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2014): Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. *Beszélő Online*, <http://beszelo.c3.hu/onlinecikkek/iskolai-szegregacio-szabad-iskolavolasztas-es-helyi-oktataspolitika-100-magyar-varosban>
- Kertesi Gábor és Varga Júlia (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 52. 7–8. sz. 633–662.
- KSH (2012): A társadalmi kirekesztődés nemzetközi összehasonlítására szolgáló indikátorok, 2011. *Statisztikai Tükör*, 6. 72. sz.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lewis, O. (1961): *Sanches gyermekei*. Európa Kiadó, Budapest.
- Lipsky, M. (1980): *Street-level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*. Russel Sage Foundation, New York.
- Mártonfi György (2014): Korai iskolaelhagyás – hullámzó trendek. *Educatio*, 23. 1. sz. 36–49.
- Mózer Péter (2009): Dübörög a munka-gyár – az Út a Munkához programról. In: Törzsök Erika, Paskó Ildikó és Zolnay János (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2008. Út a radikalizmusba*. EÖKIK, Budapest.
- Myrdal, G. (1963): *Challenge of Affluence*. Pantheon Book, New York.
- Pulay Gergő (2012): A civilizált, a csavargó, a rafinált és a balek. Utcai élet és informalitás egy budapesti szegénynegyedben. *Beszélő Online*, 17. 12. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-civilizalt-a-csavargo-a-rafinalt-es-a-balek>
- Stewart, M. (2001): Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő Online*, 6. 7–8. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/deprivacio-romak-es-%E2%80%99Eunderclass%E2%80%99D>
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zolnay János (2008): A hiányzó ágens. *Educatio*, 17. 4. sz. 549–556.